

Розділ 6

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 34.06:340.115

О. М. Балинська,
В. А. Яценко

ПРИНЦИПИ ДІАЛЕКТИКИ ТА МЕТАФІЗИКИ (ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ) У ПРАВІ

Зроблено спробу розкрити основний зміст принципів діалектики та метафізики (формальної логіки), механізм їх дії як методологічних засад філософії права. Водночас ці принципи розглянуто не як антиподи, що суперечать один одному, а як діалектично взаємопов'язані, які забезпечують ефективне функціонування філософсько-правової парадигми. Зазначено, що розуміння цього, на відміну від діалектико-матеріалістичного підходу, створює можливість більш повного застосування діалектичного методу як основної методологічної парадигми правових досліджень.

Ключові слова: діалектика, метафізика, формальна логіка, методологія філософії права, всезагальний зв'язок, всезагальний рух, абсолютний спокій, абсолютна ізоляція, зовнішній поштовх.

Постановка проблеми. Питання принципів будь-якої діяльності, зокрема у правовій сфері, доволі складне і його вирішення потребує ґрунтовного теоретичного аналізу. В філософії права були спроби відповісти на це питання, однак ці відповіді дещо суперечливі та далекі від діалектичного їх розуміння.

Попри це, вказана проблема не менш важлива, ніж теоретичні пошуки істини, оскільки саме принципи є головними регуляторами пізнання та діяльності й висхідними, визначальними й основоположними характеристиками. Тобто принципи в концентрованому вигляді відображають зміст тієї чи іншої діяльності і тому їх виокремлення й аналіз є головними у дослідженні. Насамперед це важливо для філософії права, яка є методологічним чинником вивчення правових явищ. Вважаємо, що саме діалектичні принципи незалежно від їх теоретичної (матеріалістичної чи ідеалістичної) природи виконують стратегічну функцію дослідження права, і тому обрані об'єктом цієї статті.

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити механізм дії принципів діалектики та метафізики у праві, навчивши дослідників права

вмінням застосовувати ці принципи під час аналізу права як одного з найскладніших соціальних феноменів.

Стан дослідження. Останнім часом науковці й юристи-практики дедалі частіше розглядають діалектику як методологію пізнання права. Про це йдеться, зокрема, у підручнику з теорії держави та права О. Скакун, яка підкреслює, що «основним методом юридичної науки є філософська діалектика (матеріалістична та ідеалістична)» [1, с. 6]. Із цим можна було би погодитися, але поділ діалектики на матеріалістичну й ідеалістичну є застарілим.

У підручнику із загальної теорії держави і права за редакцією В. Цвіка та О. Петришина також зазначається: «Зберігає за нинішніх умов свою цінність діалектична методологія дослідження державно-правових явищ. Її основою виступають принципи і закони діалектичної логіки. Діалектичний підхід передбачає необхідність всебічного вивчення держави і права як явищ, що знаходяться в динаміці та постійному оновленні, пов'язаних з іншими соціальними чинниками – економікою, політикою, духовними сферами» [2, с. 28]. Однак водночас зміст дії діалектичних принципів у праві не розкривається.

Грунтовніше діалектичний підхід розкрито у підручнику з кримінального права за ред. В. Сташиса та В. Тація, де розглядаються окремі закони діалектики і визначається специфіка їх дії у кримінально-правовій сфері. Зокрема вказується, що «діалектичний закон про загальний універсальний зв'язок дає можливість розглядати кримінальне право не як самостійне, не пов'язане ні з чим явище, а простежити його численні зв'язки із соціальними процесами, сутністю держави, співвідношенням з іншими галузями права» [3, с. 23].

Окремо слід відзначити цікаву статтю С. Сливки, в якій розглядаються філософські принципи у праві [4]. У статті детально класифіковано ці принципи на буттєві (онтологічні) та пізнавальні (гносеологічні), з чим доречно погодитися, оскільки природа принципів подвійна – пізнання та діяльність. Але, з іншого боку, ця стаття містить чимало спірних положень, зокрема щодо «метафізичності» філософії права [4, с. 90], а також стосовно кваліфікації принципів як трансцендентних, інтелігібельних, феноменологічних, рефлексивних та ін. [4, с. 89], що, на нашу думку, є не зовсім логічним.

Що стосується власне принципів діалектики та метафізики у праві, то публікацій з цього питання, на жаль, немає. Хоча у філософській нормативній літературі ця проблематика розкрита досить повно, але правова сфера, на нашу думку, ще залишається осторонь діалектико-методологічного впливу. Для чіткішого розуміння цього впливу філософський аспект проблеми подається у статті в науково-популярному стилі.

Виклад основних положень. Оскільки ми розглядаємо принципи діалектичного та метафізичного методів, слід сказати дещо про діалектику взагалі, а також про методологію філософії права як таку.

Питання методології філософії права, як і визначення її предметності, залишається найбільш спірним, однозначно не визначеним. Одна з причин цього суто об'єктивна, адже філософія права – це наука, так би мовити, гранична. Вона тематично межує між двома формами суспільної свідомості – філософією та правом і не може не мати відбитку цього межового існування. Звідси перший (дещо наївний) підхід до методології як подвійної парадигми, підпорядкованої окремо законам філософії та параметрам права.

Другий підхід – найпоширеніший, обстоює ідею зв'язку між цими методологіями. Але специфіка цього зв'язку, розуміння його природи неоднозначна. З одного боку, – це зв'язок типу тотожності, збіг, що передбачає розгляд категорії філософські та категорії правові як однотипних, що, звичайно, не відповідає істині, оскільки ці категорії різні насамперед за обсягом: філософські – найбільш загальні, правові – обмежені правовою реальністю. З іншого, – це зв'язок відмінностей (суттєвих і несуттєвих), що дає підстави вважати філософські категорії змістом філософсько-правової методології, а категорії права – формою цього змісту, що частково правильно, оскільки у правовій сфері проявляються філософські закономірності.

Але ж права реальність є сферою проявів не тільки законів діалектики, вона має свої специфічні методологічні можливості, які є унікальними щодо інших методологічних парадигм. Тому пропонується інше бачення шляхів вирішення цієї проблеми.

Вважаємо, що доволі детально розуміння філософсько-правової методології дав В. Бачинін у «Енциклопедії філософії і соціології права». Він відстоює ідею трьох філософсько-правових методологій: метафізичної, природно-правової та методології юридичного позитивізму [5, с. 460–469]. Гадаємо, що такий підхід не є науковим, оскільки спростовує реальну наявність єдиної методології філософії права. Зокрема у ньому немає єдиного критерію, за яким здійснено цей поділ, а стосовно першої – метафізичної – методології не зовсім зрозуміло, що має на увазі автор: сприймає її як синонім філософського підходу, що характерно для західної філософії, чи під метафізикою він розуміє антидіалектику?

В. Нерсесянц відзначає двоконцептність філософії права, а відтак, і її методології. З одного боку, він представляє її як особливу філософську дисципліну, що керується філософською методологією,

з іншого – як таку філософію права, що розроблена з позицій юриспруденції, тобто керується суто правовою методологією [6, с. 15].

Тож здебільшого українські дослідники філософії права апелюють до діалектики як методу розгляду тих чи інших філософсько-правових явищ, однак суті цього методу й насамперед його процедурних моментів у праві не розкривають. Наведемо власні міркування щодо цього.

Щодо діалектики. За тритисячолітній період існування філософської і правової думки людство в особі своїх видатних учених, висуваючи ті чи інші теорії та концепції пізнання, зауважило на розробці способів, прийомів, принципів цього пізнання. Тобто розробляло метод як шлях пізнання.

Унаслідок цього були розроблені та запропоновані до використання два найбільш загальні, тобто філософські підходи досягнення дійсності, – змістовний і формально-логічний. Змістовний отримав назву діалектики, формально-логічний – метафізики.

Змістовно-діалектичний підхід витримав випробування часом, хоча і були спроби його дещо обмежити. Відомі трактування діалектики як матеріалістичної (К. Маркс) або ідеалістичної (Гегель), її вводили в прокрустове ложе «негативної» діалектики (Т. Адорно), навіть «трагічної» діалектики (П. Тілліх). Але, попри все, діалектика була і залишається універсальним методом пізнання, причому пізнання саме як процесу розсудливо-розумової діяльності людини, а не її поведінки в бутті. Наголошуємо на цьому тому, що доволі часто в повсякденному житті вживаються терміни «діалектика буття», «діалектика світу», що є софістичними поняттями. В цьому полоні опинилися і радянські видавці книги Ф. Енгельса «Діалектика природи» (1925 р.), хоча книги під такою назвою у нього немає, а зміст цієї книги розкриває не діалектику природи та суспільства, природного чи соціального буття, а діалектику мислення.

Нагадаємо, що термін «діалектика» походить від грецького «*dialogos*» і означає мистецтво ведення бесіди, суперечки (очевидно, тому, що суттю діалектики, її основою є протилежності).

Звідси можна вивести *два основні принципи діалектики* як висхідні, основні її положення: перший – всезагального руху, розвитку; другий – всезагального зв'язку. Тобто всі предмети, явища потрібно розглядати як такі, що знаходяться у постійному русі, становленні, зміні й, окрім того, взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Отже, ці принципи не визнають і абсолютного спокою, і абсолютної ізоляції.

Водночас принципи руху, розвитку не зводяться в діалектиці до релятивізму, який, абсолютизуючи змінність, не визнає навіть

відносності спокою. Тут показовою є позиція давньогрецького філософа Кратіла, який, на відміну від Геракліта, стверджував: в одну і ту ж річку неможливо ввійти не лише двічі, а навіть один раз, оскільки вода змінюється і фактично, навіть у процесі руху, входиш в іншу річку. В цьому випадку абсолютизується плинність і відкидається навіть відносне розуміння сталості.

Вказуємо на ці особливості тому, що одним із варіантів співвідношення руху та спокою є взаємозв'язок процесу і результату. Наприклад, в історичному дослідженні ця діалектика важлива, її формулюють як співвідношення історичного та логічного, де історичне – це процес, а логічне – його результат.

Такий підхід не менш важливий і під час дослідження права, де цю діалектику можна назвати співвідношенням змінності та сталості законів і правових норм. З одного боку, сталість означає фіксацію того, що досягнуто й є інструментом регулювання. Однак сталість має право на існування лише в контексті змінності, тобто не лише фіксації наявного, а фіксації, так би мовити, з «претензією» на те нове, що має бути у праві, виходячи з цього наявного як основи для майбутніх змін. По суті, це ілюстрація механізму розвитку права, де сталість є не абсолютною, а відносною, окремим випадком змінності.

Одним із прикладів цього є визначення, скажімо, принципів законності, викладених сучасним представником концепції природного права Л. Фуллером, коли сталість є змістом цих принципів, насамперед останніх у його переліку. Зокрема він пише: «1. Закони повинні мати загальний характер. 2. Закони мають бути оприлюднені. 3. Ухвалення законів, що мають зворотну дію, слід звести до мінімуму. 4. Закони мають бути зрозумілими. 5. Закони не повинні бути суперечливі. 6. Закони не повинні вимагати дій, що виходять за межі спроможностей тих, хто має дотримуватися їх. 7. Закони повинні бути відносно постійними. 8. Повинна існувати відповідність між формулюванням законів і реальним застосуванням їх» [7, с. 29].

І водночас Л. Фуллер вбачає в цих принципах можливість змінності, тобто усвідомлює сталість як відносну категорію. Загалом він говорить про принципи законності і вимоги їх дотримуватися. І вже в першому принципі («закони повинні мати загальний характер») він фактично визначає принципову природу права – його обов'язковість, на відміну від інших форм свідомості, де цієї обов'язковості немає. Очевидно, це перший атрибутивний принцип права як соціального явища і лише права, що становить його сутність. У цьому випадку обов'язковість є втіленням сталості: обов'язково дотримуватись чогось можна лише тоді, коли воно відносно зафіксоване, тобто певний час

зберігає незмінність, стабільність. Що ж стосується релятивізму, то на буденному рівні – це демонстрація бурхливої, але безрезультативної діяльності.

Стосовно принципу всезагального зв'язку, то його також не варто абсолютизувати, оскільки в реальності є певна ізоляція як відокремленість, самостійність, автономність існування, своєрідна відносна замкнутість. Але абсолютизація замкнутості призводить до заперечення ролі об'єднувального конструктивного чинника і фактично відкидає зв'язок як принцип. Прикладом цього є абсолютизація у правознавстві поняття «правове поле», яке розглядається лише в межах правової реальності і відкидається зв'язок з іншими «полями»: моральним, етичним, економічним, політичним тощо. Хоча саме зв'язок між ними й є однією з умов розвитку правового поля.

Попри два основні принципи діалектики (руху та зв'язку), не менш важливим є *третій принцип – саморуху, самозв'язку*. Суть його полягає в тому, що все існує, все, що перебуває у русі та становленні, виникло і розвивається завдяки внутрішнім началам, що є в явищах, предметах, а не привнесені ззовні. Це дає змогу спростувати містифікацію походження права та держави як дарунку, посланого надприродною силою. Насправді кожний правовий феномен має реальні коріння, головним із яких є внутрішня потреба людини у реалізації її волі до самоіснування, що проявляється у праві як способі регулювання цього існування.

Щодо метафізики. До основних принципів метафізичного методу пізнання у праві, що зовні начебто протилежні діалектичним, відносимо принципи абсолютного спокою (нерухомості), абсолютної ізоляції (вакууму), зовнішнього поштовху як причини всього існуючого.

Принцип абсолютного спокою передбачає, що все в природі та суспільстві один раз виникло (створене) й існує без змін. При всій зовнішній абсурдності цього твердження зауважимо, що воно має певний сенс і гносеологічну основу. Наприклад, категорія абсолютного спокою слугує для фіксації одного з об'єктивних моментів дійсності – як це не дивно, того ж руху, тільки поелементно, поетапно. Йдеться не про фіксацію самої «рухливості», яка, звичайно, має місце (бо це релятивізм), а про схоплення, фіксацію в рухливості того окремого моменту, який є показником сталості, незмінності, постійності.

Вважаємо, що цей момент, метафізичний за формою, насправді є діалектичним, бо він слугує гносеологічною засадою розуміння права як одного з найбільш постійних, сталих феноменів суспільного життя, яке фіксує, закріплює відносини, що сформувалися у суспільстві і надає їм статус загальнообов'язкових правил поведінки.

Якби ми не могли схоплювати, фіксувати в цій постійній рухливості моменти спокою, ми не мали змоги здійснювати пізнання взагалі та створювати той чи інший понятійний апарат. Тому, коли йдеться про право як консервативний феномен порівняно з іншими формами суспільної свідомості, це не негативізм, а навпаки, та конструктивна особливість права, яку можна розглядати як гносеологічну основу стабільності суспільних відносин.

Щодо *принципу абсолютної ізоляції*, то в ньому також фіксуються елементи реальної дійсності. Якщо додержуватися лише принципу абсолютного зв'язку, то не можна побачити своєрідність будь-якого предмета, тобто того, що відрізняє його від інших, робить його особливим, саме таким, а не іншим. Гносеологічна цінність цього моменту полягає в тому, що він дає змогу за загальними закономірностями розвитку побачити окреме, його унікальність, специфіку. Тобто у пізнанні відбувається абстрагування від загального, концентрація на окремому, ізольованому від усього іншого. Інакше кажучи, поряд із закономірністю, що все зі всім пов'язане, паралельно діє інша закономірність – кожен предмет чи явище у природі та суспільстві має свою обмеженість, автономність існування, яка є унікальною.

Цей момент у гносеологічному контексті вимагає від суб'єкта дослідження певної ізоляції об'єкта вивчення, концентрації на його внутрішніх структурно-функціональних параметрах. Скажімо, у вивченні окремої норми закону слід абстрагуватися від інших норм, зосередивши зусилля на виявленні глибинних, зовні невідомих особливостей цієї норми, що дає змогу не лише об'єктивно висвітлити її зміст, а й досягти унікальності самого дослідження, що означатиме і його певну новизну. Крім того, процедура дослідження, його логічна послідовність вимагають ніби «вирвати» об'єкт дослідження з незчисленної системи зв'язків та опосередкувань, що робить його відносно ізольованим.

Третій принцип метафізики – зовнішнього поштовху як причини всього існуючого. З практичного погляду, в повсякденному бутті цей зовнішній чинник справді є: все здійснюється під впливом чогось. М'яч не полетить, якщо його не вдарити, закон не буде прийнятий, якщо в ньому не буде практичної потреби і волі законодавця тощо. Але продовження цього міркування за наведеною логікою зумовлює висновок, що вся реальність і навіть ірреальність зобов'язані своїм існуванням волі зовнішньої сили. Однак абсолютизація ролі зовнішньої сили як джерела руху і розвитку відкидає значення внутрішніх чинників цього процесу, які, на нашу думку, є головними, вирішальними. Річ у тім, що унікальність будь-якої речі, її природа залежить

переважно від характерних лише їй унікальних особливостей. Ці особливості – це протилежності, що містяться в кожному процесі і зумовлюють його існування та рух.

Зокрема і право як самоорганізована система розвивається завдяки внутрішнім суперечностям, притаманним йому як нормативній системі. Скажімо, це суперечності між правом та законом, тенденцією охопити максимально широке коло відносин, випадків, ситуацій та правами і свободами окремої людини, між публічним та приватним правом тощо. Саме вирішення цих суперечностей і становить внутрішню потребу руху, розвитку права. Л. Фуллер пише про наявність моралі права як моралі прагнення та моралі обов'язку [8, с. 13]. У співвідношенні цих категорій проглядається діалектика необхідності та свободи, єдність протистояння. Але прагнення – це не просто необхідність, а таке бажання чи потяг, що передбачає елемент усвідомлення. Вона більше пов'язана з волею як спроможністю і необхідністю щось здійснити. Можливо, саме це співвідношення є механізмом, який розкриває внутрішню потребу розвитку права.

Висновки. Розгляд принципів двох всезагальних принципів пізнання – діалектики та метафізики (формальної логіки) свідчить про те, що вони не є абсолютними антиподами, навпаки, метафізичний підхід є частковим, окремим випадком діалектики, насамперед тоді, коли йдеться про окремі випадки (казуси) у праві. Розуміння цього, на відміну від діалектико-матеріалістичного підходу, створює можливість більш повного використання діалектичного методу як основної методологічної парадигми правових досліджень.

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.

2. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.

3. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В. Сташиса, В. Тація. – вид. 4-е, перероб. і доповн. – Х.: Право, 2010. – 608 с.

4. Сливка С. С. Філософські принципи у праві / С. С. Сливка // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 87-95.

5. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.

6. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник / В. С. Нерсесянц. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 652 с.

7. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 1256 с.

8. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер; пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.

Балинская О. М., Ященко В. А. Принципы диалектики и метафизики (формальной логики) в праве

Предпринята попытка раскрыть содержание принципов диалектики и метафизики (формальной логики), механизмы их действия как методологических основ философии права. При этом данные принципы рассмотрены не как абсолютные антитепы, противоречащие друг другу, а как диалектически взаимосвязанные и обеспечивающие эффективное функционирование философско-правовой парадигмы. Указано, что восприятие этого, в отличие от диалектико-материалистического подхода, открывает возможность более полного применения диалектического метода как главной методологической парадигмы правовых исследований.

Ключевые слова: диалектика, метафизика, формальная логика, методология философии права, всеобщая связь, всеобщее движение, абсолютный покой, абсолютная изоляция, внешний толчок.

Balynska O. M., Yaschenko V. A. Principles of dialectics and metaphysics (formal logic) in law

Principles in the concentrated form reflect the content of any activity, and therefore their isolation and analysis are the key points of the study. This is especially important for the philosophy of law, which serves as a methodological factor for the study of legal phenomena. The authors state that dialectical principles, regardless of their theoretical (materialistic or idealistic) nature perform the strategic function of studying law, and therefore they are chosen as the object of this article.

Regarding the actual principles of dialectics and metaphysics in law, there are, unfortunately, no publications on this subject. In the philosophical normative literature this problem is disclosed quite integrally, but the legal sphere still remains aside of dialectical and methodological influence.

The question of the methodology of the philosophy of law, as well as its objectivity, remains controversial. After all, the philosophy of law approaches two forms of social consciousness – philosophy and law. Hence the first approach to the methodology as a double paradigm that is subordinated separately to the laws of philosophy and legal parameters. The second approach advocates the idea of a link between these methodologies. On the one hand, it is a connection of identity (philosophical and legal categories are considered of the same type). On the other hand – it is a connection of differences (philosophical categories are considered as the content of philosophical and legal methodology, and the categories of law – the form of this content).

The attempts is made to reveal the main content of the principles of dialectics and metaphysics (formal logic), their mechanism of action as the

methodological principles of the philosophy of law. At the same time, these principles are considered not as antipodes that contradict each other, but as dialectically interconnected and ensure the effective functioning of the philosophical and legal paradigm. Understanding of this notion, in contrast to the dialectical and materialist approach, opens up the possibility of more complete use of the dialectical method as the main methodological paradigm of legal research.

Key words: *dialectics, metaphysics, formal logic, methodology of the philosophy of law, universal connection, universal movement, absolute calmness, absolute isolation, external impulse.*

Стаття надійшла 31 липня 2017 р.

УДК 340.12

В. В. Налуцишин

ІДЕАЛІСТИЧНЕ ТЛУМАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В НІМЕЦЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Наведено ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку в німецькій класичній філософії, яке відображено у творчості І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха та ін. Зазначено, що: правопорядок, на думку І. Канта, встановлюється для забезпечення свободи і повинен спиратися на загальнообов'язкові закони; І. Фіхте вважав, що досягнути соціального порядку можливо лише за допомогою суспільного договору; згідно з філософією Гегеля, основною цінністю, на якій ґрунтується соціальний контроль, є свобода як усвідомлена необхідність.

Ключові слова: *правовий порядок, соціальний контроль, право, свобода, суспільний договір.*

Постановка проблеми. Аналізуючи погляди представників німецької класичної філософії, можна стверджувати, що вони, як і представники Нового часу, формували своє уявлення про правопорядок на основі теорії суспільного договору. Водночас вони внесли в ідею порядку нові принципи такі, як: гласність, народне представництво, народний суверенітет, відповідальність держави, поділ влади, верховенство народу тощо. Дедалі частіше висловлювали думку, що держава та порядок є взаємозалежними, а мета порядку – мир.

Стан дослідження. Формування і розвиток соціального контролю та порядку, зокрема у німецькій класичній філософії, досліджували